Ádebiyattanıw

QOBIZ SAZ ÁSPABI HAQQINDA AŃIZ ÁPSANALAR

S.B.Ayapov – *erkin izleniwshi*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: qobuz, jirov, jirovchilik maktabi, doston, maqom, adabiy meros, urf-odat.
Ключевме слова: кобуз, жиров, жиров школа, эпос, пословица, литературное наследие, традиция.
Key words: kobiz, fat, fat school, epic, proverb, literary heritage, tradition.

Qaraqalpaq jırawlarınıń shertip atqaratuǵın saz áspabı «Qobız» ol eń eski saz áspabı. Qaraqalpaq jırawlarında bul haqqında ańızlar saqlanǵan. Esemurat jıraw menen Qıyas jıraw bılay deydi: «Qobızdıń piri Qorqıt ata hám Diywanayı burıq dep esitemiz. Bizlerden burıngı ótken jırawlar bılay dep ápsana qılatuǵin edi.Qorqıt ata aǵashtan qobız islep, saz shertiwdi árman etipti. Kóp aǵashlardı jonıp hálek bolsa da islegen qobızınan nátiyje shıǵara almaptı. Qorqıt atanıń qobız jonıp otırǵanın shaytanlar kórip, Qorqıt atadan qobızıńdı kórset dep sorasa, Qorqıt ata onı shaytanlardan jasırıptı. Onnan keyin Qorqıt ata toǵaydan shıǵıp ketetuǵın kisige qusap jasırınıp barıp, ekinshi joldan buqqıshlap barıp, shaytanlardıń sózin tıńlaptı. Shaytanlar Qorqıt ata tuwralı bılay dep sóz etip otır eken: “Qorqıt ata júdá ájayıp isti baslap aqırına jetkere almaptı. Egerde toǵaydaǵı dońız súykenip quwraǵan jigildik jiydeniń aǵashınan qobızdı jonsa, onnan tostaǵan shıǵarsa, onıń tostaǵanın baqırawıq túyeniń bas terisi menen qaplasa, oǵan kisinewik attıń quyrıǵınan alıp qıl taqsa, qumlaqta, tawda ósetuǵın sasıq quwraydıń shiresinen jaqsa, qıldıń astınan kóterip turatuǵın góne qabaqtan jonıp tiyek salsa, júdá shıqqısh ásbap bolǵan bolar edi”.

Qorqıt ata shaytanlardıń bul sózlerin esitip ǵırra izine qaytıp solardıń aytqanınday qılıp qobızın islegen eken, túrli namaǵa shertiletuǵın saz áspabı, júdá jaqsı qobız bolıptı. Qorqıt ata qobızdı hár túrli namaǵa salıp shertip júre beripti.

Mine sol-sol eken, tap sol kúnnen baslap Qorqıt ata qobızdıń piri bolıpti [1:75]. Joqarıdaǵı ráwiyattı folklorist Q.Ayımbetov tárepinen Esemurat jıraw menen Qiyas jırawdan jazıp alǵan. Basqada Qorqıt ata haqqında ańızlardan 1965-jılı Kegeyli rayonında jasawshı Dáwletmurat ǵarrıdan mınaday ańızdı jazıp aladı: “Barlıq jırawlardıń piri házireti Burıq degen kisi bolǵan, onı Qorqıt ata dep ataǵan. Kúnlerdıń kúninde ol anasınan sút shıqpay bozlap turǵan botanı kóripti. Búkir jiydeden qobız islep, onı eshki terisi menen qaplap, at quyrıǵınan tar taǵıp, namaǵa salıp shertip bir tolǵaw aytqan eken, nardıń súti iyip ketipti. Bul nama «Nar iydirgen» naması bolıp atalıp ketipti. Sonnan baslap Qorqıt birinshi mártebe qobızdı hám namanı oylap tapqan eken” delinedi. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studentleri Buxara oblastınıń Kenimex rayonında 1990-jılı folklorlıq ekspediciyada bolǵan dáwirinde Nawrızov Qurban degen qaraqalpaq ǵarrıdan Qorqıt tuwralı mınınday maǵlıwmattı jazıp aladı: “Bir patshanıń jalǵız balası bolıp, ol qırıq jigiti menen ańǵa shıqqannan qaytıp kelmeydi.

Iz tússiz joǵalǵan balasın izlegen patsha hesh jerden deregin taba almaptı. Sonda patsha balamnıń deregin kim aytsa, esapsız dúnya, mal beremen dep qalaǵa jar urdırıptı. Hesh kim xabarın bilmepti. Qáhárlengen patsha eger endi kimde-kim balamnıń xabarın aytsa óltiremen dep já105riyalaptı”. Balanıń xabarın tek Qorqıt ata biledi eken. Ol aytayın dese qorqıptı, sóytip qobız soǵıwǵa kirisipti. Biraq qobızınıń dawısı shıqpaydı. Sóytip otırsa toyǵa baratırǵan bir topar jigitler qosıq aytıp baratırǵan boladı. Dawısları sonday jaǵımlı júdá saz boladı. Olar qaytarsın taǵı ótedi. Biraq dawısları júdá uyan, saz emes boladı. Bunıń sebebin Qorqıt ata jigitlerden soraydı. Sonda jigitler “bizler baratırsın ash edik, házir toyıp kiyatırmız”-depti. Sonda Qorqıt ata: “-Ha, seniń qarnıńdı ash eteyin”, dep qobızın tesedi. Patshaǵa barıp balanıń xabarın qobız benen jırlap bayan etedi. Patsha onı óltirmekshi bolǵanında, Qorqıt balanıń xabarın aytqan men emes, mına qobız ǵoy, depti. Patsha qobızdıń basın oydırıptı”, deydi [5:109]. Nama menen jırdıń quwatı jóninde eski túrk qoljazba nusqalarda yaǵnıy Abılǵazı Bahadırxannıń túrk shejiresiniń akademik Bartoldtiń bastırıp shıǵarǵan nusqasında bir ullı jırshınıń Shıngısxannıń balası Jojı ólgende, qobız áspabı saz kúshi menen jırshınıń Shıngısqa túsindirgeni tuwralı legenda da bılay deydi:

Ullı jırshı: Teńiz bashtın bolǵandı kim tárguzur a xanım,
Tirak tuptin jgildı kim tárguzur a xanım,

Shıngısxan: Tena bashtiń bolǵansa tondoror olom jojdr,
Tirak toptin jgla torgvozor olom koolm jojdr,
Kozn Yashin bokitor konın toldı bolgim
Dırın konl okitor joji oldi bolimi.

Mine bunda Shıngıs xan ullı jırshınıń sózi menen naması arqalı Jojınıń ólgenin túsingeni jóninde sóz etiledi [1:249]. Lekin qobız saz áspablardıń ishindegi eń eski túri. Bunı tariyxıy dereklerde tastıyqlaydı. Al, sol qobızlarda jırlawshılardı xalıqta jırawlar dep ataydı. Onıń eń dáslepki atası retinde Qorqıt atanı tán alamız [5:116]. Ol qobızdı oylap tapqanı ushın xalıq onı “Qobızdıń piri Qorqıt ata” dep atap ketiwiniń sebebi de hám ol tuwralı usı ráwiyattıń dórewi de Qorqıt atanıń dáslepki jırawlardıń atası bolǵanlıǵınan bolsa kerek. Usınıń ózi bizge bul ráwiyattıń haqıyqatlıqqa jaqınlasıwına gúman tuwdırmaydı. Biraq hár qanday ráwiyatlarda mifologiyalıq súwretlewler, miflik isenimler bolatuǵını málim. Sebebi, xalıq waqıttıń, dáwirdıń ótiwi menen hár qıylı ideyalardı, isenimlerdi oylap tawıp, qosıp otırǵan. Sonlıqtan da joqardaǵı ráwiyatta Qorqıt ata obrazına qosa “Shaytanlarda” qobız tuwralı eń áhmiyetli pikirlerdi payda etedi. Olardıń quwraq jiyde aǵashınan qobızdı soǵıwdı, shanaǵın túye terisi menen qaplawdı, at quyrıǵınan qıl taǵıwdı, góne qabaqtan tiyek soǵıwdı aytıwları durıslıqqa tuwrı keledi. Egerde xalıq shaytanlardıń ornına adamlardı qoyıp, qobızdıń qalay soǵılıwın shaytanlar emes, adamlardıń óz-ara aytısıwın nátiyjesinde Qorqıt káramatlı adam sıpatında tán alınbay qalǵan bolar edi. Sonıń ushın da xalıq qıyalıy túrde tábiyattan tıs miflik obrazlar bolǵan shaytanlardı Qorqıt ata menen sóylestiriw arqalı Qorqıt obrazın kúsheytip, onı qobızdıń piri etip kórsetedi. Juwmaqlap aytqanda, pútkil túrkiy tilles xalıqlardıń bir babası ortaq maqtanıshı Qorqıt ata ólimge qarsı gúresiwshi, adamlarǵa kóp jasaw ideyaların taratıwshı hám qobızdı oylap tabıwshı jırawlardıń piri, óz dáwiriniń hám óz xalqınıń ullı jırawı bolıp qaladı. Qorqıt ata kitabı on eki jırdan ibarat bolıp, onda hár dáwirge tiyisli bolǵan waqıyalar sóz etiledi. Qaraqalpaqlar arasında bolsa, onıń ayrım jırları ǵana saqlanıp qalǵan. Sóziniń sheberligine qaraǵanda Qorqıt óz dáwiriniń oǵadı talantlı shayır jırawlardıń biri bolǵan. Sebebi, XIV-XV ásirdıń genial shayırları Álisher Nawayı hám Abduraxman Jámiyler onı húrmet penen eske aladı. XVI ásirdıń tariyxshısı Abulǵazı Bahadirxan dóretiwshiliginde da Qorqıt ata tilge alınadı. Qorqıt atanıń ayrım jırları xalıq arasınan sońǵı dáwirde jazıp alınǵan.

Ádebiyatlar

1. Айымбетов Қ. «Халық даналығы» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Қайратдинов А. «Қобыз намалары» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.

3. Адамбаева Т. «Жыраў намалары». -Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы 1991 жыл.
4. Мақсетов Қ. «Дәстанлар, жыраўлар, Бақсылар» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
5. Palımbetov K «Qorqit ata» hám qaraqalpaq dástanları. Monografiya. –Nókis: «Bilim», 2010.
6. Алламбергенов К. «Миф, ертек, тарийх ҳәм дәстан» -Нөкис: 2014.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada qoraqalpoq jirovchilik san'ati, jirovlarning cholǵu asbobi bo'lgan qobuz, uning yasalishi va afsonalari haqida sóz yuritiladi. Bundan tashqari olimlarning Qorqit ota va qóbuz haqidagi aytgan fikrlari va tadqiqotchilarning xalq og'zidan yozib olgan manbalari haqida atroflicha ma'lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ: В данной статье рассказывается об искусстве каракалпакского ломбарда, гобузе, музыкальном инструменте пешек, его изготовлении и легендах. Кроме того, даны подробные сведения о мнениях ученых о Корките-отце и Гобузе и источниках, записанных исследователями из уст народа.

SUMMARY. This article talks about the art of karakalpak pawning, qobuz, a musical instrument of pawns, its making and legends. In addition, detailed information is given about the opinions of scientists about Qorqit father and Qobuz and the sources recorded by researchers from the mouths of the people.

ҲӘЎЖАРДЫҢ ЖАНРЛЫҚ ҲӘМ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

С.Ж.Баўатдинова - *филология илимлериниң кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: халқ қўшиқлари, мотив, импровизация, ҳавжар, этнофольклор, элегия, маданият, халқ тарихи, миллат

Ключевые слова: народные песни, мотив, импровизация, фольклор, этнофольклор, элегия, культура, фольклор, народность

Key words: folk songs, motif, improvisation, folk, ethno-folklore, elegy, culture, folk history, nationality

«Ҳәўжар» - қарақалпақ халқының салт-дәстүрин сәўлелендиретуғын оғада бай фольклорлық дөретпелердиң бири. Әсирлер даўамында қәлиплескен миллий өзгешеликлерге ийе, этнофольклорлық характерге ийе болып, бүгинги күнге шекем өмир сүрип киятырған жанр.

Салт-дәстүр термини тийкарынан екеўи еки түсиникти аңлатады. «Салт» - сөзи орысша «обряд», татарша «йола», өзбекше «маросим», қазақша «ғурып» түринде қабыл етилген. Ал «дәстүр» сөзи орысша «традиция» түсинигиниң эквиваленти болып табылады.

Н.Дәўқараев инсан өмири менен байланыслы илаж-ларды ҳәм сол тийкарда дөрелген қарақалпақ фольк-лоры үлгилерин «салт әдебияты» қурамына киргизген-де көрсетилген терминниң тарийхый қолланылыўын есапқа алады. «Дәстүр» сөзи түсиниги улыўма түрде олардың биразының жәмлеўши атамасын да аңлатады.

Салт–халық тәрепинен турақластырылған илажлардан ибарат болып, ол дәстүрий мәдениаттың пүтин бир бөлегин қурайды. Ҳәр қандай салттың атқарылыўында ҳәм сақланып қалыўында дәстүрий поэзия үлгилери де хызмет етеди. Бул жағдайларды биз көплеген халықлардың миллий қәдириятлары мысалында көремиз. Қарақалпақ халқының да усындай қәдириятларының бири қыз узатыў тойында айтылатуғын «Ҳәўжар» айтыў салты бар. Оларда халықтың этнофольклорлық ҳәрекетлериниң сәўлелениўи менен биргеликте миллий поэзия үлгилери де сақланып мотивизацияланады.

«Ҳәўжар»да айтылатуғын қосықтың мазмунын сол узатылайын деп атырған қыздың басындағы ҳәдийселер менен тығыз байланыслы болады. «Ҳәўжар»дың өзине ылайық намасы бар.. «Ҳәўжар» өзбеклерде «Яр-яр», қазақларда «Жар-жар», ноғайларда «Ҳей-жар» деп аталады [1:11].

Қарақалпақ халқының салтына бола «Ҳәўжар» жыры қыз узатыў тойында айтылады. «Ҳәўжар» жырлары халықтың социаллық турине шараятларының раўажланыўына, өзгериўине байланыслы дәўирлерге сай мазмуны да өзгерип, раўажланып отырады. Дәслеп қызлар өзи туўылып өскен шаңарағынан кетиўде үлкен тәшўишке түсип, ата-анасы баўырынан кеткиси келмейтуғынын «сыңсыў» - налыс етип жылаў жылаған. Жанында отырған курдаслары, қыз-келиншеклер оған жубатыў ушын «Ҳәўжар» айтқан.

Қыздың сыңсыўы:

1)Сылдыр-сылдыр қамысқа,
Сырғам түсти ҳәўжар.
Сыр билмеген жат елге,
Несийбем түсти ҳәўжар.

2) Өз үйимниң есиги,
Жипек есик ҳәўжар.
Кирсем шықсам шашымды,
Сыйпар есик ҳәўжар.
Қәйин атамнын есиги,
Шеңгел есик ҳәўжар.
Кирсем шықсам шашымды,
Жулар есик ҳәўжар. [1.252]

-десе, қызға жуўап ретинде жанындағы қурбы-қурдаслары:

Жылама қыз жылама,
Тойың болды ҳәўжар.
Жәнеўиттен жасалған,
Үйиң болар ҳәўжар.
Төрде турған аршаны,
Шаң басыпты ҳәўжар.
Кететуғын қызларды,
Муң басыпты ҳәўжар. [1.128]

Мысалларда қыздың «ҳәўжар»ы туўып өскен шаңараққа, ата-анасына, ели-журтына деген ҳүрмет ҳәм миннетдаршылық сезимлерин сәўлелендириўге қаратылған халықлық дәстүрге айланған жыр. Усы жырлардан ҳәр бир узатылып баратырған қызлар ҳәм оған ортақ болған той қатнасыўшыларының тилеги, нәсияты қәлиплескен мотивтен пайдаланған ҳалда пайда болып, жасап келеди. «Ҳәўжар» да көркем сөзлиликке, образлылыққа, айтажақ болған пикирлерин, мазмунын байытып сөйлеўге болған қатнаслар халықтың әўел бастан-ақ турмысты көркем сәўлелендире отырып, сөз қүдиретине, сөз мәнисине үлкен дыққат аударғанын көремиз. «Жипек есик, шеңгел есик» сыяқлы теңеўлер жүдә образлы түрде айтылған теңеўлер.

«Ҳәўжар» салт-дәстүрге байланыслы келип шыққан, халықтың белгили дәрежеде мәдениятын көрсетиўши халық жыры. «Ҳәўжар» бүгинги күнге шекем халық ишинде жанлы жасап киятырған салт-сананың көриниси. Ҳәзирги дәўирде «Ҳәўжар» қосығының жасаў формасы өзгериске ушырады. «Ҳәўжар»ды енди узатылып баратырған қыздың өзи яки қурдаслары емес, ал, профессионал артистлер тойға арнаўлы түрде шақыртылып, қызды үйинен шығарып салып атырғанда намасы менен қоса атқарады.

Өткен дәўирлердеги келиншеклер оғада аўыр салт-дәстүр қағыйдаларын орынлап, атқарып келген. Қәйин атаның яғный келин болып түскен есиктиң «шеңгел есикке» теңгерилиўи де усы дәстүрлердиң аўырлығынан, қыйыншылығынан жүзеге келген.